

ПАМЕТНИЦИ ЗА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ РЕПРЕСИИ В БЪЛГАРИЯ (1944–1989): МЕЖДУ КОЛЕКТИВНАТА ТРАВМА, КУЛТУРНАТА ПАМЕТ И НАСЛЕДСТВОТО*

MONUMENTS OF POLITICAL REPRESSIONS IN BULGARIA (1944–1989): BETWEEN COLECTIVE TRAUMA, CULTURAL MEMORY AND HERITAGE

Валентин Воскресенски

Abstract

The article refers to the unexplored subject about monuments of political repressions during the socialist period in Bulgaria. The creation of monuments is investigated as a result of family funeral rituals, activities of emigrant organizations and post-socialist institutional initiatives and politics of memory. Monuments are analysed in the light of the commemorated persons, events and places and are regarded as elements of post-socialist cultural memory and heritage in Bulgaria. They are examined through its functions: to construct collective memory about “victims of communism”, to rehabilitate persecuted people, to create new political identities and to radicalize some social groups. The article reveals the basic meanings of the researched type of monuments, engendered through their location and trough the symbols, used in their construction. In their entirety, the monumental representations about political repressions are presented as a main object of post-socialist (re)thinking of recent past. They describe the outlines of a traumatic memory, a “topography of terror” and the axis of space-time continuum for perceiving the political repression.

Keywords: monuments, political repression, trauma, “victims of communism”, cultural memory, post-socialist heritage.

Темата за насилието и политическите репресии от периода на социализма се превръща в съществена част от обществения и научен дебат след 1989 г. Както в полето на историографията, политическите репресии попадат и в дискусиите за това доколко и как периодът на социализма трябва да бъде осмислян през

* Текстът е изготвен в рамките на проект „Травма и памет: мемориализация на политическите репресии (1944 – 1989)“, финансиран от МОН по Национална програма „Млади учени и постдокторанти“ – 2018 г.

призмата на понятието наследство (вж. повече в: Вуков 2014). Като част от дебата за стойността на „близкото минало“, политическото насилие става важен обект в изследванията на културната памет, които се утвърждават като едно широко интердисциплинарно изследователско поле, обединяващо подходи и методология от различни хуманитарни и природни науки – история, география, изследвания на градското пространство, изкуствознание, социология, културна и социална антропология, даващи възможност за анализ на най-различни аспекти и проекции на миналото, неговото съхраняване и употреби в настоящето (вж. повече в: Olick 2011; Erll, Nünning 2008).

В резултат от навлизането на нови теоретични понятия и подходи, обогатяващи т.нар. „гъвкави“ или „меки“ социални науки, които боравят не толкова с фактите, колкото с човека и проявленията на културата (Ганева-Райчева 2004: 32), през последните десетилетия се създаде и значителен обем научна литература, посветена на колективната памет за периода на „близкото минало“. Част от тях са върху тоталитарния характер на режима и описват различни пластове травматичен опит, съхранен и представен в моделите на автобиографичното разказване (Колева и Кьосев 2017), спомените на бивши концлагеристи (Лулева, Троева и Петров 2012), локалната памет (Колева, Гаврилова и Еленкова 1999; Колева 2007, 2010), материалните проявления на културата и наследството на постсоциалистическа България (Luleva, Petrova and Barlieva 2015; Luleva 2015; Воскресенски 2015) и като част от различни музейни репрезентации (Вуков 2009а; Казаларска 2013).

На фона на този изследователски интерес, все още остават „бели полета“ и слабо проучени теми. Една от тях се отнася за монументалните репрезентации на политическото насилие от периода на социализма, останала частично анализирана, най-вече в някои изследвания върху постсоциалистическата колективна памет при отделни локални общности (Васева 2013; Лулева 2009; Luleva 2015; Колева 2010). Изключение е дисертацията на Николай Вуков в Историческия департамент на Централноевропейския университет в Будапеща, в която авторът прави опит, въз основа на свои проучвания, да обобщи някои основни черти на паметниците за „жертвите на комунизма“, разглеждайки ги като част от културната памет за периода на социализма (Voukov 2005).

В същото време през последните години мемориалните измерения на паметта за политическото насилие са осмислени и в изследванията на антикомунизма. В тях, противно на изследователската логика, български историци, социолози и политолози очертават разбирането за идеологията на антикомунизма в постсоциалистическа България, към която отнасят и манипулативните опити към категорията „жертви на комунизма“ да бъдат отнасяни хора, които са определяни като „виновни за репресии и убийства, проводници на фашизъм, на съучастие с Германия във Втората световна война“ (Проданов 2018а: 40). Така авторите на тези изследвания представят паметниците за политическите репресии като част от недемократична тоталитарна идеология, която има различни социални проявления – от изразяване на мнение срещу комунизма, през провеждането

на политики на паметта, до стремеж към промяна в символната среда и пр. (вж. Баева и Калинова 2011; Баева 2018; Проданов 2012, 2018a). С поставянето на такъв широк знаменател при разбирането на антикомунистическата идеология, тези изследователи, изглежда, се явяват много повече защитници на „историческите групи на извършителите“¹ на политическо насилие след 9 септември 1944 г., отколкото се стремят към научно обоснована оценка върху миналото и неговата роля в настоящето.

В социалните науки паметниците са разглеждани и като основни елементи за формирането на колективната памет, имащи важна роля за изграждането на колективната идентичност и социалните рамки на паметта (вж. повече в: Халбвекс 1996). Френският историк Пиер Нора ги анализира както чрез техния материален израз, така и чрез символа, който стои зад тях, определяйки ги като „места на паметта“ (*lieux de mémoire*), обединяващи материалност, функционалност и символика, посредством които се осъществява присъствието на миналото в настоящето (Нора 2004, 2005). Като елемент на мемориализацията, паметниците са определяни и като притежаващи първостепенна роля за формирането на времевите и пространствени измерения на културната памет, нужни за съхраняването на разказа за миналите исторически събития в настоящето на отделните общества (Кутдусова 2014: 238). Критикът на идеите Александър Еткинд отбелязва, че паметните знаци за политическото насилие от периода на комунизма се явяват същностен елемент на културната памет на постсоциалистическите общества. Той ги нарича „твърда памет“ (*hard memory*), а също и „кристализации на историческата памет“, посочвайки, че са по-устойчиви във времето от останалите форми на памет, които пък причислява към „меката памет“ (*soft memory*). Според него, макар тази „твърда памет“ да е лишена от възможността да предложи критичен разказ върху миналото, тя е много по-съществена за крайното решение по въпроса с паметта за репресиите от периода на комунизма, нещо което не може да бъде постигнато само от историческия дебат (Etkind 2004: 57).

На фона на научния интерес по темата, процесите, които са свързани с мемориализацията в постсоциалистическа България, са много динамични, а това се явява и допълнително основание за тяхното научно осмисляне, както и поради факта, че то засяга една невралгична тема – директно свързана с преживените травми и страдания на репресирани хора по време на социализма. Настоящото изследване има за цел да задълбочи анализа върху монументалните репрезентации за политическите репресии (1944–1989), изследвайки тяхната роля за съхраняването в публичното пространство на паметта за отделни репресирани групи – безследно изчезнали в първите месеци след 9 септември 1944 г., осъдени от т.нар. „Народен съд“, репресирани участници в „горянското движение“, осъдени по време на съдебни процеси срещу православно и католическо ду-

¹ Вж. повече в частта „Паметниците: между колективната травма и политическата идентичност“.

ховенство в страната, преследвани участници на различни националистически и конспиративни организации, политически опоненти на Българската комунистическа партия (БКП), въдворени в лагери или изселени, жертви на „Възродителния процес“ и др.²

Освен чрез изследванията на културната памет, методологичният подход на настоящото изследване се опира и на други теоретични постановки. От една страна, материалните репрезентации са разглеждани като символни средства за преодоляване на последиците от културната травма (вж. повече в: Hirschberger 2018), а, от друга страна – следвано е и схващането на Кристиян Джордано, според когото антропологът се интересува от миналото най-вече доколкото то е важно за разбирането и регулирането на настоящето или на проектите за бъдещето (Джордано 2006: 86). Следването на тези разбирания, предполага в анализа да бъде акцентирано върху мотивациите за създаването на паметните знаци, техните социални функции, инициатори, послания, символика, социална възприемчивост, тяхната връзка с възпоменанията, ритуалните практики и пространството. За целта е използван солиден емпиричен материал, включващ и публикации в периодичния печат, интернет източници и архивни материали, както и интервюта, проведени в периода 2012–2017 г., главно с наследници на безследно изчезнали след 9 септември 1944 г., осъдени от т.нар. „Народен съд“, организатори и участници във възпоменателни митинги, представители на политически и неправителствени организации за издигането на паметни знаци.

1. Опит за времева, пространствена и съдържателна типология на монументалната мемориализация на политическите репресии (1944–1989)

Анализът на тази част от текста се основава на разбирането, че типологията на тези паметни знаци трябва да бъдат взети предвид различни фактори, между които са: 1.) периодизация 2.) пространствена ориентация – доколкото те са разположени около „места на болката“ (Logan and Reeves 2011), в центъра на населените места, към други паметни знаци или извън страната 3.) типа паметен знак – надгробие, отделен паметник, паметна плоча, мемориал, параклис и пр. 4.) избора на възпоменавани личности, събития и места 5.) използваните изразни средства и символика. В следващата част от текста (II) анализът е отново върху някои от тези фактори, свързани с тяхното създаване – напр. възпоменавани съдържания, но основният акцент там е поставен най-вече върху техните инициатори и социални функции.

² Настоящото изследване е разработвано като част от дисертацията на автора, вж. Воскресенски, 2020.

1. Социалистически период

Възникването на паметни знаци за политическите репресии е процес, който променя своята честота и социокултурен характер по време на различните исторически периоди в България. Макар основната част от монументалните репрезентации да възникват след падането на режима от 1989 г., още по време на социализма са налице *надгробия*, възникнали като част от семейната погребална обредност. Въпреки че поставянето на епитафии, лозунги и други знаци върху надгробията, означаващи партийна принадлежност или идеологически възгледи, различни от тези на БКП, да е било невъзможно, по време на проведените проучвания събеседниците ми разказваха за съществуването на такива паметни знаци, които касаеха убити без съд и присъда след 9 септември 1944 г., надгробия на „горяни“ и „жертви“ на т.нар. „Възродителен процес“, а също и такива на убити по време на партизански акции отпреди 9 септември 1944 г. До 1989 г. тайно, а след това и явно, те са разпознавани като паметни знаци на „жертви на комунизма“. Тези обикновени надгробия се явяват онзи важен символен ресурс, който след 1989 г. ще бъде преоткриван и преосмислян като значим за семейството на пострадалия, за локалната общност или за формирането на нови политически идентичности, при които това минало ще бъде оценявано като ресурс за конструиране на „много специални мъртви“ (вж. повече за това понятие в: Brown 1981).

Макар в повечето случаи материалният облик на тези надгробия да не подсказва с нищо, че те възпоменават хора, които са били подложени на политическо преследване, сред тях има и такива, които още по време на социализма, по много завоалиран начин, са превръщали в публично достойние идеята за преживяната от покойника политическа репресия. Такъв характер има например епитафията върху саркофага на митрополит Борис Неврокопски, намиращ се в екзонартекса на храма „Въведение Богородично“ в гр. Благоевград. На лицевата му част са изписани два недовършени откъса на църковнославянски език от 2 глава от Откровение на Св. Йоан Богослов: „Зная делата ти, труда ти и търпението ти, и че не можеш да търпиш лошите...“ (Откровение 2.2) и втората част от послание 10 от същата 2 глава от Откровението: „Бъди верен до смърт, и ще ти дам венеца на живота“. Скрытото послание, в което се загатва за причините за преживяната репресия, се намира в невключената част от Откровението, която гласи: „... зная, че си изпитал ония, които наричат себе си апостоли, а не са, и си ги намерил лъжци“, а също и: „Не бой се никак от онова, което има да претеглиш. Ето, дяволът ще хвърли някои от вас в тъмница, за да ви изкуси, и ще имате скръб десетина дни...“. Написана по този начин, с явно и със скрито послание, епитафията на гроба на митрополит Борис Неврокопски чертае мъченическата му биография и разобличава извършителите на неговото убийство. Този паметник не е изключение, подобен характер има и

надгробният паметник на Георги Кръстев в гробището на с. Цалапица (Пловдивско) и др.³

Освен тези единични следи на памет от периода на социализма, които съдържат по завоалиран начин спомена за политическото насилие, още през този период са създадени и някои публични паметни знаци за репресирани българи, които впоследствие са били оневинени от държавната власт. Те са резултат от опитите на самата социалистическа държава, с нейните практики и нормативни ограничения, да осмисли извършената репресия и да се дистанцира от нея. Наченки на такива опити за реабилитация възникват плахо още след периода на десталинизацията (1953–1964), когато за някои от хората, обявени по-рано за „врагове на народа“, започва да се говори като за невинно репресирани, а на други, най-вече бивши партийни кадри, дори са издигнати и паметни знаци. Сред частично реабилитираните е например бившият секретар на ЦК на БРП(к) Трайчо Костов, самият той участник в ръководството на репресиите след 1944 г. и един от поддръжниците за провеждането на т.нар. „Народен съд“. През 1949 г. той е обвинен в „шпионаж“, антинародна дейност, след което е екзекутиран.⁴ Към паметните знаци, които публично възпоменават хора, които са засегнати от държавния репресивен апарат, но не споменават за тази страница от техния живот, са например паметните плочи за фолклориста Михаил Арнаудов в гр. София или надгробният паметник на писателя Светозар Димитров (Змей Горянин) в манастира „Седемте престола“ край село Еленов дол.

Първите опити за публично обговаряне на политическата репресия, посредством издигането на паметни знаци, също се осъществява през този период, но не в пределите на НР България, а сред българските емигрантски общности. Те провеждат мемориализация на политическите репресии непосредствено след 9 септември 1944 г., но не толкова чрез изграждането на монументални репрезентации, колкото чрез провеждането на ежегодни антикомунистически възпоменания.⁵ Изграждането на паметни знаци е важен елемент от културното наследство на българските общности в чужбина (вж. Пенчев и др. 2017: 304–114). За първия подобен паметен знак се споменава в печатния орган на БНК от 1955 г., където се говори за паметно поклонение и откриване на плоча за „борци срещу комунизма“, пред която симпатизантите на БНК са отдали почит към Никола Петков, Кръстю Пастухов, Мара Рачева, Никола Мушанов, Людмила

³ Вж. повече примери в: Воскресенски, 2020, 213.

⁴ Същинската реабилитация на Трайчо Костов настъпва след 1989 г., когато Българската комунистическа партия (БКП), преименувана на Българска социалистическа партия (БСП), изгражда своя нов имидж (Vukov 2013).

⁵ Това са основно честванията сред българската емиграция в памет на репресирания земеделски водач Никола Петков, както и утвърждаването на 9 септември за „Ден на национален траур“ – събития дело на двете най-големи емигрантски организации Български национален фронт (БНФ) и Български национален комитет (БНК). Вж. повече при: Воскресенски 2021а.

Славова, Трифон Кунев и др., след което е проведен и „марш на поробените“⁶. Самата плоча обаче е дело на Събранието на поробените европейски народи (СПЕН)⁷, в което взима активно участие и емигрантската организация БНК. Върху нея е било изписано: „*На онези, които страдаха и се бориха срещу комунистическата тирания в Албания, България, Чехословакия, Естония, Унгария, Литва, Литвания, Полша, Румъния*“⁸.

Първият и единствен до 1989 г. паметен знак за „жертвите на комунизма“, дело на българска общност, е издигнатият през 1983 г. паметник в гр. Ниагара Фолс (Канада) по инициатива на политическата емигрантска организация „Български национален фронт“ (БНФ). Този монумент за „жертвите на комунизма“ в България се превръща в притегателен за антикомунистическа дейност на емигрантската общност, а след 1989 г., макар и с по-малък интерес, това място на памет е посещавано от официални български делегации, а през 1998 г., по време на своята официална визита в Канада, цветя на мястото поставя и тогавашният български президент Петър Стоянов.⁹ През следващите години интересът към мястото намалява и той се споменава най-вече като част от миналото на емигрантската политическа организация Български национален фронт (БНФ), чийто архив днес се съхранява в Института за история на българската емиграция „Илия Тодоров Гаджев“ в гр. Гоце Делчев.¹⁰

С тези примери се изчерпват основните направления за възпоменаване, посредством паметни знаци, на политическото насилие от периода на социалистически период. Основният канал за съхраняване на паметта за тези събития през социализма си остава словесността, с нейните изражения – свидетелства, разказите, слуховете и пр., които в НР България остават неразделна част и от семейната памет, която не получава обаче публичен израз до 1989 г., оставайки на ниво „не-дискурсивна памет“ (Асман 1997: 50), докато извън страната спомените за политическите репресии се превръщат в част от културната памет на политическата емиграция, нейната историография, свидетелска литература, периодика, както и от антикомунистическата дейност на емигрантските организации.

2. Периодът след 1989 г.

Едва с падането на тоталитарния режим настъпва промяна по отношение на интегрирането в науката, обществения и социалния живот на болезнения опит от политическото насилие, което довежда и до неговата мемориализа-

⁶ В. „Свободна и независима България“, бр. 7, 6 юли 1955 г., стр. 6.

⁷ СПЕН е създадена през 1954 г. в Ню Йорк и първите години от съществуването ѝ в нея взима участие Г. М. Димитров. Вж. повече за СПЕН в: АКРДОПБГДСРСБНА-Р-Ф. 4, оп. 8, а.е. 44, л. 50–63.

⁸ В. „Свободна и независима България“, бр. 7, 6 юли 1955 г., стр. 3.

⁹ Вж. Президентът Петър Стоянов в Канада. – В: *Борба*, октомври 1998, 21–22.

¹⁰ Вж. повече в сайта на ИИБЕСА: <https://bgemigration.com/>, последно активен на 23.05.2020 г.

ция, започнала още през първите години след 1989 г. и продължаваща и до ден днешен. Този процес по създаване на анти тоталитарни монументи в страната включва между 150 и 200 паметни знака – мемориали, паметници, паметни плочи, параклиси, скулптури и др. материални форми на памет, които възпоменават личности, събития и места, свързани с политическата репресия от периода на социализма. Тези паметни знаци могат да бъдат разделени на такива, които са посветени на убити без съд и присъда, осъдени от т.нар. „Народен съд“, на политически опоненти и осъдени в други съдебни процеси, на участници в горянското движение, на жертви на „Възродителния процес“, на паметни знаци, които са поставени на места, където е имало лагери или други места на политическа репресия, а също и на такива, които са за „всички жертви на комунистическия режим“. В същото време сред паметниците има и такива, които не попадат в изброените тук категории – например онези, които възпоменават жертви на различни исторически събития или издигнатите след 1989 г. паметници в чужбина.

Честотата на създаването на паметни знаци е различна. Продиктувана е от вътрешно и външнополитически фактори, които оказват отражение върху функционалността им. Например в началото на 90-те години поставянето на някои от тях е предшествано от извършване на ексхумации на масови гробове, което се прави все по-рядко през следващите години. В същото време през първото десетилетие след 1989 г. водеща тенденция е ориентирането им към масови гробове или други места на насилие, докато поставянето им в централните части на отделни населени места е по-скоро рядкост. Сред важните фактори, създаващи условията за монументалната мемориализация в страната, е провеждането на политиките на т.нар. „справедливост на прехода“ (transitional justice), което включва приемането на различни лустрационни законодателни текстове и такива, които реабилитират жертвите (вж. повече в: Лулева 2010, 2012; Luleva 2011).

Първите опити за създаване на паметни пространства са предшествани от *ексхумациите* на тленни останки, явяващи се една от най-ранните постсоциалистически възпоменателни практики. Разкриването на масови гробове е един от начините за възстановяване на връзката между репресираните – онези, които са били екзекутирани и техните роднини, като едновременно с това се постига и очертаване на постсоциалистическата топография на терора. Тези практики придават по-висока символна значимост на местата, на които впоследствие са поставяни паметни знаци, а също така се явяват и основание за провеждането на периодични възпоменания и панихиди. Около местата на екзекуциите и масовите гробове е ориентирана голяма част от паметните знаци за жертвите на „Народния съд“, както и някои от тези за убитите горяни и безследно изчезналите след 9 септември 1944 г. Често пъти това са надгробия, които са поставени след препогребване на тленни останки. Такава ексхумация на масов гроб е извършена през 1990 г., на 20 километра от гр. София, моменти от която са документирани и във филма „Престъпленията на другарите“ (The Crimes of

the Comrades), излъчен по телевизия BBC.¹¹ През тази и следващите години са извършени ексхумации на масови гробове в местността „Лушин“ край с. Добринище (1990), в местността „Мешето“ край с. Козаревец (1990), в местността „Церовско дере“ край гр. Благоевград (1990), местността „Червения ямач“ край гр. Първомай (1992), в гробищния парк на гр. Казанлък (1992), край с. Александрово (2001) и на други места. При повечето от тези ексхумации тленните останки са премествани в други гробове, при други обаче тленните останки изчезват, а самите места потъват в забрава, като при малка част от случаите гробните места са увенчавани с надгробен паметник.¹²

Тенденцията монументалната мемориализация на политическите репресии да следва местата на насиетието, като изгражда „места на болката и срама“ (Logan and Reeves, 2011), дори и без да е извършвана ексхумация, е факт, видим при издигането на *паметни знаци за осъдените на смърт от т.нар. „Народен съд“*, които много често са ориентирани около лобни места и масови гробове. Такива паметници са поставени в гробищните паркове на гр. Казанлък (1993), гр. Добрич (1996), гр. Разград (1998), гр. Варна (1999), а през 2002 г. паметна плоча е поставена и в старото поповско гробище, където след 1944 г. са екзекутирани осъдените на смърт от Народния съд в гр. Попово.¹³

Откриването на някои от тези монументи получава висок обществен отзвук и те предхождат ключови за политическия преход в страната събития както на локално и регионално, така и на национално ниво. С такива събития е свързано издигането на *Паметника на осъдените от Първи и Втори състав на Народния съд* народни представители от XXV Народно събрание, регентите на малолетния Симеон II, секретарите към двореца, дворцовите съветници, генерали и полковници – всички те екзекутирани на 1-ви февруари 1945 г., открит на 25 ноември 1995 г., на предполагаемото лобно място в Централното софийско гробище. Този паметник е дело на инициативен комитет, ръководен от наследника на един от убитите – Константин Липовански, който го създава заедно с други „другари по съдба“. В деня на откриването му е публикувано отворено писмо от „101 интелектуалци“, отправили призив към престолонаследника Симеон Саксбургготски да се завърне в България.¹⁴ Този паметник е значим и с това, че предшества юридическата реабилитация на осъдените от Първи и

¹¹ Вж. <https://rutube.ru/video/3b5865582cfadc20f40b1c8d0db77191/>, последно активен на 25 април 2019 г.

¹² Такива има в гробището на гр. Банско, където са погребани тленните останки от м. „Лушин“, в градския гробищен парк на гр. Казанлък, както и в двора на църквата „Св. Вмчк. Георги Победоносец“ в с. Габарево.

¹³ Плочата е поставена на 22 март 2002 г., по повод 57-годишнина от разстрела. Вж. повече в: Паметна плоча на убитите от „Народния съд“ в Попово. – В: *Търговишки новини*, бр. 24 от 26 март 2002 г.

¹⁴ Вж. <http://www.kingsimeon.bg/semestvo-i-misiya/n-v-tsar-simeon-ii/zavrashstane-v-otechestvoto/>, последно активен на 22.07.2019 г.

Втори състав на Народния съд, прецедент в най-новата история на България, която е обявена на 26 август 1996 г. с Решение № 172 и Решение № 243 на Върховния съд.

Поставянето на паметни знаци около местата на болката се отнася и за Трудово-възпитателните общежития (ТВО) или т.нар. *лагери*. Този процес е подпомогнат от високата обществена значимост на темата за лагерите в първите години от политическия преход, което се дължи, от една страна, на това, че дълги години тя е част и от дневния ред на българската политическа емиграция¹⁵, а, от друга страна, поради факта, че тези места на паметта са преоткривани в контекста на започналите съдебни дела за убийствата в лагерите (вж. Христов 2012), след което се превръщат в част от ежегодните възпоменателни поклонения и от политическия фолклор през този период (Михайлова 1991: 88).

Самото поставяне на тези паметни знаци е свързано и със социални процеси на сакрализация на миналото и идентификация с определена група, което е видимо посредством разпознаването на „своите“ – приемниците на историческата група на „жертвите“ и „чуждите“ – наследниците на „извършителите“. Този процес е свързан с формирането на табута, стереотипи и защитен механизъм срещу опасността от „омърсяване“ (Дъглас 2005). Свидетелство за това е, когато през 1990 г., в опит да овладеят появилите се анти тоталитарни нагласи, тогавашният министър-председател на България – Андрей Луканов, заедно с генералния секретар на Българската комунистическа партия – Петър Младенов, взимат участие във възпоменателно поклонение на лагера „Слънчев бряг“ край гр. Ловеч, където откриват паметна плоча за „жертвите на тоталитаризма“. Тогава обаче бившите лагеристи и техни наследници не приемат високопоставените държавни служители за „свои“, а ги посрещат с плакати: „Убийците се връщат на местопрестъплението“ и „Ние не искаме паметници от убийци“ (Торонцова 2015: 111). През следващите години разпознаването на „свои“ и „чужди“ става съществена част и от уставите на Съюзите на репресираните в страната, в които, за да членуват, кандидатите е трябвало да отговорят на различни условия, като например това да докажат, че не са били съпричастни към структурите на Държавна сигурност. Именно тези съюзи се явяват и легитимните организации за поставяне на паметни знаци на местата за въдворяване – не само на лагера „Слънчев бряг“ край гр. Ловеч, но също и при I-ви обект на о-в Персин (гр. Белене), при лагера „Куциян“ край гр. Перник, както и при тези край с. Богданов дол и с. Бобов дол.

Освен да маркират местата на насилието, паметните знаци от 90-те години са издигани и в централните части на населените места, придавайки публичност на политическата репресия и включвайки обратно в общността онези, които до този момент са били изключени като „жертви“, осъществявайки по този начин

¹⁵ Вж. раздела, озаглавен *Prisons, concentration camps* [Затвори и концентрационни лагери], в библиографския справочник от книгата *Works of Bulgarian emigrants – an annotated bibliography: books, booklets, dissertations* на политическия емигрант д-р Георги Паприков (Paprikov 1985).

една от фундаменталните характеристики на националната държава (Giesen 2004: 51). Разполагането на монументални репрезентации в населеното място е характерно за паметниците на безследно изчезналите и особено за онези, които възпоменават „всички жертви на комунистическия режим“ (вж. по-долу). Причината се дължи на това, че символният център на населените места не само осигурява необходимата обществена видимост, но в него паметните знаци се доближават до пространства и места, които им придават по-висока легитимност – управленски и културни институции, исторически места, православни храмове и градските мемориални пространства. Стремещът към близост с тях потвърждава тяхната логика за отъждествяване и съпоставяне с вече утвърдени места на паметта.¹⁶

Емблематичен за периода на 90-те години паметник, който е издигнат в центъра на населеното място, е *Мемориалът за жертвите на комунистическия терор* пред Националния дворец на културата (НДК), който включва имената на общо 7522 души. Този монумент възпоменава най-много репресирани в страната, имената на които са подредени по административни области и са изписани върху скосена паметна стена с дължина 58 метра. Решението за издигане на Мемориала е от 1994 г., след което през 1995 г. е проведен конкурс за проект, организиран от Фонд „Паметник на жертвите на комунизма“. Колективът на спечелилия проект решава мемориалното пространство да представлява разсечена надгробна могила, включваща три елемента: 1.) паметна стена 2.) оброчен кръст и 3.) православен параклис. Акцент, разкриващ и отношението на Българската православна църква (БПЦ) към паметта за „жертвите на комунизма“ е това, че мястото, на което е планиран да се строи параклисът „На всички български мъченици жертви на комунистическия терор“, е осветено през 1997 г. от Софийския митрополит Инокентий Крупнишки от Синода на патриарх Пимен, а след завършването му през 1999 г., и особено след края на Разкола през 2012 г., той започва да се стопанисва от духовници, които са принадлежали към Алтернативния синод на БПЦ. През последните години Мемориалът става емблема на паметта за „жертвите на комунизма“ в страната, особено след 2011 г., когато всяка година на 1 февруари, в Деня за почит на жертвите на комунистическия режим, там е отслужвана панихида.

Друга пространствена закономерност, която е свързана с издигането на паметници за „жертвите на комунизма“, е тяхното *разположение до антифашистки или други монументи от периода на социализма*.¹⁷ Създадената по този начин диалогичност променя изначалната концепция на социалистическия монументален дискурс, при който целият властови и исторически ресурс е

¹⁶ С такова разположение са паметните знаци за политическото насилие в гр. Перник, гр. Пловдив, гр. Нова Загора, гр. Видин, гр. Карлово, гр. Ябланица, гр. Пазарджик, гр. Варна, гр. Шумен и др.

¹⁷ Такива са паметниците в гр. Лом, гр. София, гр. Плевен, гр. Перущица, с. Стряма, с. Калояново, с. Цалапица.

концентриран в символичния център на населеното място. Така се нарушава „вечната истина на идеала“ и внушението за „нетленната същност“ на „комунистическите герои“ (Вуков 2009: 596). Тази диалогичност внушава на социалистическите паметници неистинност и фалшивост, а техният замисъл за всеобхватност на историческото време е обезсилен и лишен от връзка със съвременните прочити на миналото. Когнитивният потенциал на новите паметници дава гласност и на онзи разказ от периода на социализма, съществуващ като паралелен и легитимиращ официалния, за извършеното възмездие, явявал се своеобразна „социална поетика“ от времето на социализма (вж. повече за това понятие в: Хърцфелд 2007). Чрез тях се разкриват и конструктите на „позорната смърт“ в социалистическото общество, представляващи обрнатия образ на прекрасната и поучителна смърт на героите (Колева 2013: 143). Такъв е характерът на паметната плоча на 9-мата „плевенски граждани – юристи“ пред входа на Съдебната палата в гр. Плевен. Тя е посветена в памет на „погубените от терора след 9 септември 1944 г.“ до идентична паметна плоча, възпоменаваща 9-ма юриста от Плевенския окръг, репресирани по политически причини между 1923 и 1944 г., но в борбата срещу „фашизма и капитализма“.

Монументалната мемориализация навлиза в нов период след 2000 г., когато *Законът за обявяване на комунистическия режим за престъпен* се явява правното основание за тяхното създаване. Този закон „има значение като морално и политическо послание, но не и като акт с правни последици за обществото. Той илюстрира желанието на десницата да поддържа идентичността си на антиоталитарна политическа сила и същевременно да се въздържа от политика на възмездна справедливост, възприета в други постсоциалистически страни“ (Лулева 2012: 66). От този момент нататък в страната се наблюдава засилване на интереса към издигането на паметни знаци в по-малките населени места. Монументи се появяват в голяма част от областните градове, където почти навсякъде е поставен поне един паметник – емблема за „жертвите на комунизма“. Особено активен е земеделският водач и вицепрезидент Тодор Кавалджиев (1997–2002), по чиято инициатива са открити паметни знаци на участници в горянското движение. Такива са паметникът на Нейко Нейков в с. Манолско Конаре, на убитите през 1951 г. участници от антикомунистическия отряд „Г. М. Димитров“ от с. Златосел, на участниците в антикомунистическия отряд „Г. М. Димитров“ и на безследно изчезналите след 9 септември 1944 г. в с. Първенец, на Петко Китуков от с. Трилистник, разстрелян като горянин в Средногорския отряд „Никола Петков“, паметник в гр. Сливен, посветен на „горяните от Сливенско“, на когото са изписани имената на 41 души, убити през 1950 и 1951 г. Със съдействието на Тодор Кавалджиев са открити още паметници и паметни плочи на Михаил Марков в с. Белозем и на горянина Георги Комитов в с. Шишманци – командир на земеделския отряд „Никола Петков“ и др.

През този период е изграден и вторият *Мемориал за жертвите на комунизма*, намиращ се на крайречната улица в гр. Видин. Той е посветен на жертвите на повече от 40 населени места в областта, голяма част от които са убити без

съд и присъда на 17 септември 1944 г. в местността „Вълчешки дол“ край с. Макреш (Видинско) и в местността „Кисерка“ между с. Бяла Рада и с. Войница (Видинско). Мемориалът е издигнат след две неуспешни инициативи – да бъде обявен отец Паладий за мъченик от Българската православната църква и местността „Вълчешки дол“ да се превърне в място на памет (Васева 2013: 151–155). Изграден е с дарения от наследници, средства на политическа партия „Български демократичен форум“ (БДФ) и с помощта на Община Видин. В Мемориала са изписани имената на репресирани и са изрисувани образите на три от най-известните жертви за региона, убити в местността „Вълчешки дол“, които се явяват последователи на антикомунистическата и националистическа организация Съюз на българските национални легиони (С.Б.Н.Л.). Мемориалът е официално открит на 28 октомври 2002 г., в присъствието на Николай Свиначков, тогавашен военен министър в правителството на Симеон Сакскубурготски.¹⁸ Други паметници, които са създадени през този период и възпоменават репресирани от различни населени места, са този в гр. Ябланица, паметникът „Свидетелят“ в гр. Пловдив (2005), монументът в с. Калояново (Пловдивско), издигнат през 2003 година, като последните два могат да бъдат отнесени и към групата на „паметниците-емблеми“ (вж. по-долу).

Тенденцията за обединяване на спомена на репресирани, посредством мемориална репрезентация, е характерна за целия период след 1989 г., но мотивите на техните инициатори са различни. Така например в първите години на политическия преход обединяването е резултат от стремежа към възпоменаване на „жертвите“ като цяло, най-вече свързаните с определено историческо събитие. Тогава са изградени паметници на цели групи от хора – жертвите от отделни селища, съдебни процеси или милиционерски акции, както и паметници, обединяващи жертвите от различни населени места. В този случай съпоставянето между тях е имало най-вече за цел постигане на пълна реабилитация, в резултат на което към групата на включваните е имало и такива, които са определяни като виновни или съпричастни към извършване на политическо насилие преди 9 септември 1944 г. Възпоменаването „заедно“ се дължи и на характера на причинно-следствените връзки, напр. част от осъдените на смърт от т.нар. „Народен съд“ са били „безследно изчезнали“ преди самите съдебни процеси.¹⁹ В друг случай то е резултат от съпоставяне на „жертвите“ със загинали в други исторически събития, напр. във войните, което е част от стремежа към оневиняване и нормализиране на спомена.²⁰

В същото време след 2000 г., и особено през последните години, се засилва и тенденцията за създаване на паметни знаци, които са посветени на „всички жертви на комунистическия режим“. Това обикновено са *безименни паметници-емблеми*, които нямат конкретен адресат и конструират обобщен образ за

¹⁸ За различни аспекти на колективната памет във Видинско вж. Васева 2013.

¹⁹ Например паметните плочи в параклиса „Св. Цар Борис I“ в гробищния парк на гр. Шумен.

²⁰ Такъв характер имат паметниците в с. Домлян и този в с. Винище (Монтанско).

„жертвата“ и „палача“. Особено характерни те са за областните и общински градове в страната – гр. Пловдив, гр. Пазарджик, гр. Варна, гр. Плевен, гр. Лом, гр. Перник, гр. Нова Загора, гр. Русе, гр. Бургас, гр. Карлово, гр. Шумен, с. Калояново и др., в които придобиват характер на антитоталитарни декларации (Voukov 2005). При тях обикновено отсъства посочването на исторически факти и конкретни личности или посланието им е много общо, което ги прави по-малко конфликтни, но в същото време по близки до идеята за създаването на една „структурна травма“, отколкото до назоваването на историческата загуба и създаване на исторически разказ (вж. повече за понятията в: LaCapra 2005).

Друга тенденция, която е характерна за изграждането на монументални репрезентации за „жертвите на комунизма“, са *паметниците за отделни личности*. Този процес засяга възпоменаването на видни политически фигури – репресирани като опоненти, за които още по време на социализма, сред българската емиграция, е изграден възпоменателен култ – напр. към земеделските водачи Никола Петков, Димитър Гичев или за социалдемократата Кръстьо Пастухов. След 2000 г. се наблюдава по-отчетлив процес по изграждане на паметници за отделни личности, което се дължи и на вече натрупаната „мека памет“ (Etkind 2004), включваща най-вече свидетелства, архивни материали, изготвяне на мемоари, биографични и редица исторически проучвания. Наред с паметните знаци за отделни горяни, такива са издигнати и в памет на репресирани политици, регенти, министри, журналисти, писатели, художници, православни свещеници и др., които по един или друг начин са станали жертва на политическа репресия.²¹ За разлика от отсъствието на паметници за отделни православни духовници, с изключение може би на този в гр. Кърджали за отец Благой Топузлиев, видима е повсеместна монументална мемориализация на католически мъченици. Например такива са издигнати в памет на епископ Евгений Босилков, отец Йосафат Шишков, отец Камен Вичев, отец Павел Джиджов след техните беатификации от 1998 г. и 2002 г., след като вече е бил натрупан голям масив от агиографски материали и химнография. Паметта за тях обаче не се съхранява само посредством поставяне на паметни знаци, но също и чрез иконографски изображения и музейни репрезентации (вж. повече в: Voskresenski 2018).

Монументалната мемориализация на политическото насилие засяга и българските общности в чужбина след 1989 г., където са издигнати паметни знаци за „жертви на комунизма“, като част от изграждането на един *международен антитоталитарен дискурс*. За разлика от процесите на памет в страната, в чужбина са издигнати най-вече паметни знаци на харизматични фигури, чиято биография е белязана от репресивния характер на режима и има висока символна и обществена значимост. Тази мемориализация е породена от различни социално-исторически фактори сред българските общности в чужбина. Например посредством трансмисия на памет от центъра към периферията на етническата общност, какъвто е случаят с изселените български турци по време на

²¹ Вж. повече за тези паметници в: Воскресенски, 2020: 196–327.

т.нар. „Възродителния процес“.²² Сред тях се появяват паметници, които са предхождани от такива, които са създадени в България. Например паметникът на 17-месечната Тюркян, най-малката жертва на „Възродителния процес“, убита през 1984 г., е издигнат през 2013 г. сред общността на българските турци в гр. Одрин, а през 2014 г. паметник-реплика на „Тюркян чешма“ от с. Могиляне е изграден и в гр. Бурса (Турция). Тази трансгранична трансмисия на памет е подпомагана и посредством ежегодните трансгранични възпоменателни поклоннически пътувания и календарно ориентирани чествания (Вуков 2012). Тя се явява мост между идентичността и колективната памет на общности от български турци, които са имали общо минало преди и по време на „Възродителния процес“.

Подобни процеси на трансмисия на памет от локално към глобално ниво, от центъра към периферията, е видим и по отношение на паметта за българския депутат Димитър Пешев, който се утвърждава като спасител на българските евреи в локалната памет и идентичност на жителите от гр. Кюстендил (Лулева 2017), а едновременно с това личността му е популяризирана и извън страната – в негова памет през 2000 г. е поставен бюст-паметник в сградата на Съвета на Европа в Страсбург (Франция), а двуезични паметни плочи са поставени в гр. Яфа (Израел), а през 2018 г. и в гр. Киев (Украйна). Това води както до обогатяване на историческата митология за жертвите на Холокоста, така и до героизирането на Димитър Пешев, чрез обявяването му за „българския герой на Холокоста“.²³ Подобни примери за трансмисия на памет има и по отношение на българската етническа диаспора в Украйна, свързани с т.нар. „таврийски българи“, съпътствано от поставяне на паметници в страната и чужбина.²⁴ Освен примери за пренос на памет от центъра към периферията на етническата общност, видима е и обратната тенденция – напр. при формирането на религиозния култ за епископ Евгений Босилков, който се заражда първоначално в чужбина след неговата екзекуция от 1952 г., оформя се като процес по беатификация през 80-те години извън страната, но се утвърждава като религиозен култ, със съответните репрезентации, сред общностите на българските католици в България след падането на режима от 1989 г. (Voskresenski 2018; Воскресенски 2020, 2020a).

Освен времевите и пространствени параметри, изображението е определяно за един от основните компоненти при анализа на монументалните измерения на

²² Повече за процесите по конструиране на национална територия чрез ритуали, включително и по направление център-периферия вж. Grigorov 2019.

²³ Вж. <https://www.fozmuseum.com/explore-foz/never-forgotten-the-story-of-bulgarian-holocaust-hero-dimitar-peshev/>, последно активен на 6 октомври 2019 г.

²⁴ Паметната плоча за писателя и журналист Мишо Хаджийски – един от злочестите организатори на преселението на таврийските българи от 1942 г., е поставена през 2015 г. в родното му село Инзово (Запорожка област, Украйна). Вж. повече в: https://mayamarkov.wordpress.com/2015/11/05/honoring_tauric_bulgarians_misho_hadjiiski/, последно активен на 06.05.2020 г.

паметта (Yilmaz 2010). Към използваната *символика* могат да бъдат отнесени както политическите емблеми (вж. по-долу в текста), така и враждането на различни традиционни и религиозни представи. Масово е използвана християнска символика, в резултат на което те могат да бъдат разглеждани като елементи на „религиозното възраждане“ в страната след 1989 г. (Беновска-Събкова 2013) или като възпъщавачи „фолклорните измерения на християнството“ (Георгиева 2012). Тази символика е видима при почти всички паметни знаци, с изключение на някои от онези, които са посветени на участниците в горянското движение или т.нар. „Възродителен процес“. Кръстът, като символ на мъченическата смърт, е не само съставна част при паметните знаци, но при много от тях е и основен техен елемент. За означаване на политическата репресия са употребени и други християнски символи като трънен венец, камбана, разпятие, а на някои места са построени и православни параклиси – напр. в гр. София, гр. Видин, гр. Шумен, с. Уровене.

В същото време политическото насилие е изобразено и чрез по-универсални и традиционни представи, някои от които са вдъхновени от старобългарски християнски образци.²⁵ Опити за осмисляне на репресиите посредством християнската мартирология са направени и от Алтернативния синод на БПЦ, който се явява единствената православна институция в България, която е създала паметни знаци за „жертви на комунизма“.²⁶

Създаването на паметни знаци е тясно свързано и с останалите елементи на мемориализацията. Особено важна роля имат календарно ориентираните чествания и възпоменателни практики, посредством които материално и нематериално се превръщат в средство за трансмисия на съдържания от семейната към колективната памет и конструирането на социална реалност, създавайки едно интересубективно стандартно време, което се различава от това на съзнанието на отделния субект (Бъргър и Лукман 1996: 4). Тази взаимовръзка видоизменя смислите и посланията на паметниците, политизира ги, а същевременно ги превръща и в част от една „актуализирана история“ (вж. Джордано 2006).

От направения опит за типология на паметните знаци за политическите репресии се вижда, че има сходства и различия по отношение на тяхното разположение, възникване, символика и възпоменавани събития. Като част от постсоциалистическа култура на паметта те очертават нови колективни представи

²⁵ Подобен характер има паметникът в гр. Карлово, който представлява грамада с кръст, с което политическото насилие е осмислено посредством традиционна българска обичайноправна наказателна норма. Традиционни християнски схващания има и в параклиса за „жертвите на комунизма“ в гр. Видин, както и на паметника в гр. Варна, където вместо кръстове е поставена глаголическата буква „Аз“ („Помни“).

²⁶ Такива се явяват кръстът в южната абсида на храм „Света София“ в гр. София и паметната плоча пред входа на църквата „Света Троица“ в гр. Пловдив. И двата паметни знака са свързани с опитите за мемориализация на политическите репресии и канонизацията от 2002 г., когато за „свещеномъченици и преподобномъченици“ са обявени близо 120 архиереи, свещеници, монаси и миряни, убити в годините 1923–2002 г. от „безбожниците комунисти“.

по отношение на близкото минало, важни за историята на различните локални, политически, етнически и религиозни общности. Освен знание за миналото, паметниците са носители и на знание за настоящето, запечатали в себе си историята на своето създаване, както и грешките на паметта по време на периода след 1989 г. Чрез тях се създават нови места на паметта, които разказват за травматични събития, променят мемориалното пространство и се явяват ресурс за формиране на колективни идентичности в България и извън нея.

II. Паметниците: между травмите и новите политически идентичности

Паметните знаци от периода след падането на тоталитарния режим (1944–1989) имат важно значение като консолидиращ фактор за различни социални групи в българското общество. Те възникват чрез инициативи, които са създадени „отдолу“ – чрез дейността на самите пострадали, но в същото време са резултат и от провеждане на определени държавни политики „отгоре“. Една от основните им социални функции е, че се явяват средство за поправяне на социалната несправедливост – колективната травма, а едновременно с това служат за морално осъждане на политическото насилие. В контекста на „правото на прехода“ паметните знаци се явяват отговор на систематичното насилие върху човешките права, целящ предотвратяване на неговото повтаряне (Arthur 2011: 1). От тази перспектива целта им е публично да назоват загубите като част от една „историческа травма“ (LaCapra 2005) и да се превърнат в символни устои на паметта, които прекъсват „травматичната темпоралност“, позволяващи на индивидите да осмислят миналото като характерно за историческото време „далечно преживяване“ (Olick 2011: 45). Тяхното поставяне може да се разглежда и като манифестиране на публична позиция, която утвърждава усещането, че репресиите вече не са релевантни на постсоциалистическите реалии. Изхождайки от психологическата трактовка за „травматичната памет“, тези паметни знаци осигуряват конкретен обект на болката, намиращ се извън субекта, който е необходим за нормалното осъществяване на „работата на траура“. По този начин се осъществява критичната дистанция от миналото – човешките същества получават възможност да преодолеят болката, разграничавайки миналото, настоящето и бъдещето (LaCapra 2005: 144).

Чрез паметниците за политическото насилие се формират социални значения, посочват се исторически събития и се създава пряка връзка с тези, които се възприемат като продължител на историческата група на „жертвите“ в настоящето, както и с онези, които се възприемат за продължител на историческата група на „извършителите“. Този процес начертава логики за приемственост и наследственост на вината и съвсем не е безконфликтен, тъй като е свързан със създаването на колективни представи за „палача“ и „виновника“ (Giesen 2004). Социалният психолог Гилад Хиршбергер посочва, че създаването на социални-

те значения за историческата травма води до последствия не само за „групата на пострадалите“, които използват миналото, за да заздравят чувството си за колективна идентичност – посредством различни културни ритуали, символи и словесност, но води и до последствия за членовете на „групата на извършителите“, които са изправени пред исторически дисконтинуитет и срещу които са изтъквани различни аргументи, целящи обезценяване на тяхната колективна идентичност, която трябва да поправят (Hirschberger 2018).

Сред последиците, които са свързани с преодоляването на културната травма от дългогодишното мълчание по време на социализма, е даването на гласност на семейната история и създаването на диалог между поколенията, което осигурява трансмисия и преработване на травматичните съдържания на членовете на семейството, при които до този момент е имало изградени семейни тайни. Особено видимо е запълването на този разлом в паметта между поколението на родените през 20-те и 30-те години на XX в., чийто родители са били убити като „народни врагове“ след 9 септември 1944 г., и на техните наследници, родени през 40-те и 50-те години, които много често са израснали без да знаят почти нищо за случилото се или са приемали безрезервно официалния исторически наратив, съгласявайки се с версията, че техните прародители са били справедливо наказани. Ето защо ангажираността на по-възрастните с каузата по поставяне на паметни знаци се явява и своеобразен дълг към следващото, второ, поколение, на което миналото трябва да бъде разказано, да бъдат опровергани неверните исторически твърдения и да се формира нова пост-памет (вж. Воскресенски 2019).

Превръщането на паметни знаци за „жертвите на комунизма“ в част от една „актуализация на паметта“ е улеснено от инерцията при разрушаването на Големия исторически разказ (Кьосев и Колева 2017), но, както беше посочено, то е съпътствано и от формирането на колективни представи за „извършителя“. Това мобилизира съпротиви, които до този момент са обезпечавали „правдивия“ официален наратив. Например с това, че са тласкали тази страница от близкото минало към незначимото, а именно – онова, което не съхранява типичното, а индивидуалното, което не е клиширания сюжет, а реалната биография, което не може да се превърне в чудесно, т.е. подлежи на забравя (Григоров 2007: 116). Ето защо борейки се със забравата монументалните репрезентации мобилизират и „активисти на паметта“, които, от позицията на „антифашиста“, разпознават възпоменаваните личности не като „жертви на комунизма“, а единствено като колаборационисти с Нацистка Германия и военнопръстъпници, „виновни за репресии и убийства, проводници на фашизъм, на съучастие с Германия във Втората световна война“ (Проданов 2018: 40), а монументалните репрезентации, свързани с тях, единствено като част от една нова политическа, дори и тоталитарна идеология на антикомунизма (Проданов, Димов и Димов 2018).

От проведените теренни проучвания е видимо, че при по-голямата част от разглежданите паметни знаци акцентът е поставян върху „жертвата“, а не тол-

кова върху „причинителя“ на насилието. Въпреки това, при малка част от тях се посочва деятелят на репресията и това често пъти става зад обобщения образ на тогавашната власт: „избити от комунистическата власт след 9 IX 1944 г.“, „погубени от терора“, „избити от комунистите“, „зверски са убити... от Комунистическата Д.С.“ и пр. Фокусирането върху „жертвата“ и по-малко върху „извършителя“, свидетелства за това, че тези паметни знаци трудно могат да бъдат квалифицирани като отправна точка за радикална антикомунистическа реторика, изградена въз основа на езика на омразата, а най-вече като средства за реабилитация на пострадалите.

Ако възприемем, че по-голямата част от възпоменаваните личности са неоспорими „жертви“ на политическото насилие и са репресирани без да са изповядвали радикални виждания, то сред тях има и такива, които и до днес будят полемики и спорове, възприемани повече или по-малко за проводници на крайни идеологии, което ги превръща в разпознаваем символен ресурс за „когнитивна радикализация“ (Джекова и др. 2016). Към тази група могат да бъдат отнесени паметните знаци за Илия Минев, който е бил привърженик на националистически и антисемитски идеи, като един от водачите на Съюза на българските национални легиони (С.Б.Н.Л.). Генерал Христо Луков също е определен за „жертва“ – разстрелян е от група комунисти на 13 февруари 1943 г., но той е и сред ръководителите на националистическата С.Б.Н.Л. Инициативи за издигане на паметни знаци има и в памет на генерал Иван Вълков, който е сочен за ръководител на масовите репресии срещу левицата след Септемврийското въстание (1923) и след атентата в църквата „Св. Неделя“ през 1925 г. При някои от тези паметни знаци също е налице акцентирание върху отделната личност и изповядваната от нея крайна идеология. В параклиса за „жертвите на комунизма“ в гр. Видин са изгъкнати биографиите на отец Паладий (1912–1944), Венелин Шутилов (1920–1944) и д-р Илия Велков (1902–1944), за които е посочено, че са били тясно свързани с организацията Съюз на българските национални легиони (С.Б.Н.Л.), за която обаче никъде не се споменава, че е поддържала идеята за антикомунизъм, отхвърляне на либерализма, симпатизирала е на еднопартийната диктатура и е поддържала тесни връзки с Третия райх (Чолаков 2016: 293).

Преодоляването на колективната травма от периода на тоталитарния режим посредством създаването на паметни знаци е резултат не само от лични инициативи, но и от разнообразна организационна дейност. В този случай създателите на мемориалните измерения на паметта са репресирани, наследници, съидейници и политически емигранти, които обаче вече не само са участници в семейната погребална обредност, но се превръщат и в активисти на различни организации и политически партии, полагайки основите на нови политически идентичности. По този начин част от паметните знаци се превръщат в една периодично „актуализирана история“, което е особено видимо в контекста на отделните вероизповедания, но също и като част от институционалната памет и идентичност на възродени политически субекти, между които има национа-

листически организации, социалдемократи, земеделци, анархисти и всички останали, които реконструират спомена за репресираните като за свои „много специални мъртви“ (вж. за това понятие в: Brown 1981).

По този начин споменът за „жертвите“ се явява важна част от историята на *политическите субекти*, която е припомняна в настоящето. Например за изграждането на паметните знаци за „Възродителния процес“ основна роля има политическа партия Движение за права и свободи (ДПС), за участниците в горянското движение – земеделска партия БЗНС „Никола Петков“ и останалите земеделски партии Обединени земеделци, Земеделски народен съюз и др. Българският демократичен форум (БДФ) изгражда паметни знаци за участниците в националистическата организация Съюз на българските национални легиони (СБНЛ), а Българската социалдемократическа партия (БСДП) за репресираните социалдемократи. Възстановяването на спомена за жертвите като част от политическата история, е видимо от използваната символика върху монументите. На паметните знаци за „Възродителния процес“ е изписвано съкращението ДПС или НОН (Nak ve Özgürlükler Hareketi), на тези за участниците в горянското движение е поставяна четирилистна детелина и житен клас (знак на БЗНС „Никола Петков“), буквата „А“ е емблема на анархисткото движение и Федерацията на анархистите в България – ФАБ, знакът „Мълния“ е използван от националистическата и антикомунистическа организация Съюз на българските национални легиони (СБНЛ), емблемата с оковани с вериги ръце, протегнати към слънцето, е поставяна на паметните знаци, които са дело на Съюзите на репресираните в страната. По този начин тази памет става важна за формирането на новите политически идентичности, което и в други бивши социалистически страни се изгражда въз основа на отхвърляне на близкото минало (Verdery 1999: 35).

Сред инициаторите немалък принос имат и *политическите емигранти*, които след 1989 г. участват активно в изграждането на паметни знаци за „жертвите на комунизма“ в България. Дарения прави фондация „Св. Георги Победоносец“ – Балтимор (САЩ), създадена от д-р Георги Лазаров, която до 2014 г. финансира изграждането на 4 паметника, които възпоменават „жертви на комунизма“ – паметниците за католическия свещеник Камен Вичев в гр. Пловдив, Александър Николов (Сашо Сладура) в гр. Пловдив, Жертвите на комунизма в гр. Пловдив (Централен гробищен парк) и на Георги Марков в гр. София.²⁷ Изцяло с финансови средства на политическия емигрант Кирил Маринов са изградени през 2012 г. мемориалните плочи „Жертвите на Винище“ в с. Винище (Монтанско). Те са уникални не само с това, че използват съществуващ паметник от социализма – монументална скулптурна композиция от две мъжки фигури на партизани–антифашисти, а и поради факта, че обединяват имената на няколко групи „жертви“ от различни исторически периоди: Балканската и Междусъюзническата войни (1912–1913), Първата световна война (1915–

²⁷ Вж. <http://desebg.com/intervu/1813-2014-04-30-04-34-40>, последно активен на 18.06.2019 г.

1918), репресирани, концлагеристи, политически емигранти и политзатворници до 1944 г. и след 1944 г. Други паметни знаци, дело на емигранти, са паметната плоча върху параклиса „Св. Иван Рилски“ в с. Уровене, посветена на горянина Кирил Маринов Московски, за който се твърди, че е убит от Държавна сигурност през 1973 г. Голям принос за изграждането на Мемориала в гр. София има и политическият емигрант Илия Илиев, живеещ в Сан Марино (САЩ), който дарява 60 000 щатски долара за изграждането на Параклиса на всички български мъченици, жертви на комунистическия терор, дарение в памет на неговите репресирани родители Султана и Богдан Илиев.²⁸

Голяма част от създателите на паметните знаци – политически партии, инициативни комитети, съюзи, фондации, неправителствени или професионални организации, вече са прекратили своята дейност, а създадените от тях мемориални репрезентации са част от тяхното минало. Така например една от първите неправителствени организации за популяризиране на паметта за „жертвите на комунизма“ е Съюз „Истина“, създаден от братята Дянко и Георги Маркови, преки наследници на безследно изчезналия след 9 септември 1944 г. плевенски адвокат Георги Марков. В устава на организацията е записано, че е създадена да издирва и документираща различни политически репресии, лобни места на избити без съд и присъда и да съдейства за тяхното разкриване, идентификация и погребение (Гаджев 2004: 193–194). Тази организация, подобно на много други, вече е преустановила дейността си, а нейният архив е предаден за обработка и съхранение в „Държавен архив“. Немалко са и примерите за паметни знаци, дело на частни лица, най-вече репресирани, които вече не са между живите, което е показателно за това, че част от създадените репрезентации за политическото насилие вече са част от едно „минало свършено“ и са изпълнили своята основна мисия – да помогнат на жертвата да преодолее болката и страданието.

Заключение

От проведеното изследване е видимо, че паметните знаци, които възпоменават „жертви на комунизма“, възникват като част от семейната погребална обредност, бележат епизодично дейността на емигрантските политически организации, а в своята съвкупност са най-вече част от постсоциалистическата култура на паметта. Те представляват мемориално наследство, което има динамична и променлива история и изпълняват различни социални функции. Една от тях е да изграждат дистанция от колективната травма, причинена от политическите репресии от времето на социализма, създавайки нови времеви пластове, които реабилитират „жертвите“, преработват негативните емоции и служат като отправна точка при интегрирането на разказите и спомените в ко-

²⁸ Вж. <https://desebg.com/memoriali/1067-2013-01-31-10-14-27>, последно активен на 24.06.2019 г.

лективната памет и идентичност на различни локални, етнически, политически и религиозни общности в страната и извън нея. Разгледани в тяхната съвкупност паметниците за политическото насилие от този период са част от постсоциалистическо наследство, което се утвърждава чрез конфликти и напрежения, породени най-вече от това, че някои от неговите репрезентации са оспорвани и накърняват вече изградени от времето на социализма идентичности на някои социални групи.

Паметниците за „жертвите на комунизма“ възникват в исторически момент, в който се прави опит периодът от втората половина на ХХ в. да бъде осмислен и представен като национално историческо наследство. В този контекст те се явяват изразно средство за представяне на политическото насилие. Те възникват най-вече по инициатива на репресираните, за които са психологическа подкрепа – осигуряват конкретен обект на болката, необходим за нормалното осъществяване на „работата на траура“. Ето защо битието им е свързано със съхраняване, експониране и валоризиране на истории за травматични събития, нормализиращи междупоколенческия диалог. Паметните знаци са посредници между личното и колективното, изграждащи гръбнака на пространствено-времевия континуум за възприемане на политическото насилие от периода на социализма. Макар да са създадени в общо историческо време, а издигането им да е обусловено от сходни исторически условия, групите, които ги възприемат и оценяват като значими, са много често нееднородни и несвързани помежду си. Въпреки това създадените от тях паметници си приличат по сходните резултати – напр. по отношение на мемориалното пространство, където създават нови места на болката или антитоталитарни мемориални пространства в населените места, с което преосмислят наследената от периода на социализма символна среда.

Макар да са най-масовото изразно средство за представяне на политическите репресии в публично пространство и да са в основата на формирането на ритуалния комплекс около паметта за това минало, паметниците не притежават потенциала да изградят завършен исторически разказ за тоталитарния характер на социализма. Основната причина за това е, че те не разполагат с критичен исторически разказ, който да допълни тази „твърда памет“ (Etkind 2004), да я обясни, така че едновременно да предаде разказа за политическото насилие, но и да създаде дистанция от емоционалната натовареност на това мемориално наследство – разглеждайки го посредством неговите създатели, цели, функции, послания и значенията му за общностите в настоящето. Видимо е, че отсъствието на такъв разказ е причина това постсоциалистическо наследство да остане доминирано от функциите му да осъществява реабилитация, възмездие или подхранване на политически идентичности, обричащи го по този начин на стереотипизиране, забравя и неразбиране на много от неговите съдържания, които имат потенциала да бъдат представени като значим съвременен елемент от културно-историческото наследство и национална идентичност.

Литература:

Асман, Я. 2001. Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури. София: Планета 3 [Asman, Ya. 2001. Kulturnata pamet. Pismenost, pamet i politicheska identichnost v rannite visokorazviti kulturi. Sofia: Planeta].

Баева, И., Калинова, Е. 2011. Социализмът в огледалото на прехода. София: Изток–Запад [Baeva, I., Kalinova, E. 2011. Sotsializmat v ogledaloto na prehoda. Sofia: Iztok–Zapad].

Баева, И. 2018. Опити за институционализиране на антикомунизма в България след 10 ноември 1989 г. и техните резултати. – В: Проданов, В., Димов, Н., Димов, А. Антикомунизмът в постсоциалистическа България. София: Български аграрно-промишлен съюз, 137–159 [Baeva, I. 2018. Opiti za institutsionalizirane na antikomunizma v Bulgaria sled 10 noemvri 1989 g. i tehните rezultati. – V: Prodanov, V., Dimov, N., Dimov, A. Antikomunizmat v postsotsialisticheskа Bulgaria. Sofia: Balgarski agrarno-promishlen sayuz, 137–159].

Беновска-Събкова, М. 2013. Мъченици и герои: политика на паметта и преоткриване на православието в постъветска Русия. – В: Лулева, А. и Петрова, И. (ред.) Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност. София: Гутенберг, 252–277 [Benovska-Sabkova, M. 2013. Machenitsi i geroi: politika na pametta i preotkrivane na pravoslaviето v postavetska Rusia. – V: Luleva, A. i Petrova, I. (red.) Balgarskiyat XX vek. Kolektivna pamet i natsionalna identichnost. Sofia: Gutenberg, 252–277].

Бъргър, П., Лукман, Т. 1996. Социалното конструиране на реалността. Изследване по социология на знанието. София: Критика и хуманизъм [Berger, P., T. Luckmann. 1996. Sotsialното konstruirane na realnostta. Izsledvane po sotsiologia na znaniето. Sofia: Kritika i humanizam].

Васева, В. 2013. Аспекти на колективната памет във видинско по време на социализма и в постсоциалистическия период. – В: Лулева, А. (съст.), Българският XX век. Колективна памет и национална идентичност. София: Гутенберг, 140–157 [Vaseva, V. 2013. Aspekti na kolektivnata pamet vav vidinsko po vreme na sotsializma i v postsotsialisticheskia period. – V: Luleva, A. (sast), Balgarskiyat XX vek. Kolektivna pamet i natsionalna identichnost. Sofia: Gutenberg, 140–157].

Воскресенски, В. 2015. Локални проекции на травматичната памет. Спомени, разкази, съпротиви – случаят Перушица. – В: Лулева, А., И. Петрова (съст.) Изследвания на културната памет, културното наследство и идентичности. София: Гутенберг, 157–186 [Voskresenski, V. 2015. Lokalni proektsii na travmatichnata pamet. Spomeni, razkazi, saprotivi – sluchayat Perushtitsa. – V: Luleva, A., I. Petrova (sast.) Izsledvania na kulturnata pamet, kulturnoto nasledstvo i identichnosti. Sofia: Gutenberg, 157–186].

Воскресенски, В. 2019. Травма и социална позиция – поколенчески аспекти. – В: Колева, Д. (съст.) Възрастта при социализма: поколения в семейството и обществото. София: Център за академични изследвания – София, Рива,

190–225 [Voskresenski, V. 2019. Trauma i sotsialna pozitsia – pokolencheski aspekti. – V: Koleva, D. (sast.) Vazrastta pri sotsializma: pokolenia v semeystvoto i obshtestvoto. Sofia: Tsentar za akademichni izsledvania – Sofia, Riva, 190–225].

Воскресенски, В. 2020. Травма и памет: разкази и възпоменания за близкото минало (1944 – 1989), дисертация за присъждане на академична длъжност „доктор“, Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей към БАН [Voskresenski, V. 2020. Trauma i pamet: razkazi i vazpomnenania za blizkoto minalo (1944 – 1989), disertatsia za prisazhdane na akademichna dlazhnost „doktor“, Institut za etnologia i folkloristika s Etnografski muzey kam BAN].

Воскресенски, В. 2020а. Възпоменания, ритуални практики и конструиране на святост: култът към католическите „нови мъченици“ в България след 1989 г. – В: Български фолклор, кн. 4 (под печат) [Voskresenski, V. 2020а. Vazpomnenania, ritualni praktiki i konstruirane na svyatost: kultat kam katolicheskite „novi machenitsi“ v Bulgaria sled 1989 g. – V: Balgarski folklor, kn. 4 (pod pechat)].

Воскресенски, В. 2021а: Българската емиграция и възпоменанията за политическа репресия (1944–1989): между антикомунистическата пропаганда, колективната памет и идентичността – В: Воскресенски, В., Христова, М., Матанова, Т. (съст.) Български общности в чужбина: аспекти на културата, идентичността и миграцията. София: Академично издателство „Марин Дринов“ (под печат).

Вуков, Н. 2009. Монументалните репрезентации в пропагандата на комунистическия режим в България (1944 – 1989). – В: Знеполски, И. (съст.) История на Народна Република България. Режимът и обществото. София: Сиела, ИИБМ, 595–616 [Vukov, N. 2009. Monumentalnite reprezentatsii v propagandata na komunisticheskia rezhim v Bulgaria (1944 – 1989). – V: Znepolski, I. (sast.) Istoria na Narodna Republika Bulgaria. Rezhimat i obshtestvoto. Sofia: Siela, ИВМ, 595–616].

Вуков, Н. 2009а. „Пост-социалистически“ идентичности – трансформации и репрезентации: сравнителни паралели между България и Румъния. – В: Български фолклор, кн.1, 15 – 35 [Vukov, N. 2009а. „Post-sotsialisticheski“ identichnosti – transformatsii i reprezentatsii: sravnitelni paraleli mezhdu Bulgaria i Rumania. – V: Balgarski folklor, kn.1, 15 – 35].

Вуков, Н. 2012. Изселвания, памет и възпоменателни завръщания. Отбелязването на „Възродителния“ процес в България и политиките на паметта. – В: Ганева-Райчева, В., Елчинова, М., Златкова, М., Вуков, Н. (съст.) Миграции от двете страни на българо-турската граница: наследства, идентичности, интеркултурни взаимодействия. София: ИЕФЕМ-БАН, 31–45 [Vukov, N. 2012. Izseltvania, pamet i vazpomnatelni zavrashhtania. Otbeliazvaneto na „Vazroditelnia“ protses v Bulgaria i politikite na pametta. – V: Ganeva-Raycheva, V., Elchinova, M., Zlatkova, M., Vukov, N. (sast.) Migratsii ot dvete strani na balgaro-turskata granitsa: nasledstva, identichnosti, interkulturni vzaimodeystvia. Sofia: IEFEM-BAN, 31–45].

Вуков, Н. 2014. „Наследството“ на социализма: теоретични и методологични предизвикателства – В: Пейчева, Л. (ред.) Дни на наследството. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 133–148 [Vukov, N. 2014.

„Nasledstvoto“ na sotsializma: teoretichni i metodologichni predizvikatelstva – V: Peycheva, L. (red.) Dni na nasledstvoto. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 133–148].

Гаджев, И. 2004. Лушин – нашата голгота. Т. 2. София: Гутенберг [Gadzhev, I. 2004. Lushin – nashata golgota. T. 2. Sofia: Gutenberg].

Ганева-Райчева, В. 2004. Разказване и идентичност. София: ИК „Яр“ [Ganeva-Raycheva, V. 2004. Razkazvane i identichnost. Sofia: IK „Yar“].

Георгиева, А. 2012. Фолклорни измерения на християнството: устни разкази и локална религиозност в района на Бачковския манастир „Успение на Пресвета Богородица“ и на Хаджидимовския манастир „Св. Великомъченик Георги Победоносец“. София: Просвета [Georgieva, A. 2012. Folklorni izmerenia na hristiyanstvoto: ustni razkazi i lokalna religioznost v rayona na Bachkovskia manastir „Uspenie na Presveta Bogoroditsa“ i na Hadzhidimovskia manastir „Sv. Velikomachenik Georgi Pobedonosets“. Sofia: Prosveta].

Григоров, Г. 2007. Послесмъртният „живот“ на героите – В: Ненов, Н., Малчев, Р., Рангочев, К. (съст.) Етнология и демонология. София: Род, 114–130 [Grigorov, G. 2007. Poslesmartniyat „zhivot“ na geroite – V: Nenov, N., Malchev, R., Rangochev, K. (sast.) Etnologia i demonologia. Sofia: Rod, 114–130].

Джекова, Р., Манчева, М., Дойчинова, М., Дерелиева, Л., Безлов, Т., Карайотова, М., Томов, Я., Марков, Д., Илчева, М. 2016. Анализи. Радикализация в България: заплахи и тенденции, бр. 32. Център за изследване на демокрацията [Dzhekova, R., Mancheva, M., Doychinova, M. Derelieva, L., Bezlov, T., Karayotova, M., Tomov, Ya., Markov, D., Ilcheva, M. 2016. Analizi. Radikalizatsia v Bulgaria: zaplahi i tendentsii, br. 32. Tsentar za izsledvane na demokratsiyata].

Джордано, К. 2006. Власт, недоверие и наследство. Скептична антропология. София: Полис [Dzhordano, K. 2006. Vlast, nedoverie i nasledstvo. Skeptichna antropologia. Sofia: Polis].

ДСВЕО 2014. Държавна сигурност и вражеските емигрантски организации 1945–1989. Документален сборник. София. БИК, <https://comdos.bg/media/Nashite%20izdania/sbornik16/DVD-16.pdf>, последно активен на 27.07.2019 г. [DSVEO 2014. Darzhavna sigurnost i vrazheskite emigrantski organizatsii 1945–1989. Dokumentalen sbornik. Sofia. BIK].

Дъглас, М. 2005. Чистота и опасност. Анализ на понятията за омърсяване и табу. София: ЛИК [Douglas, M. 2005. Chistota i opasnost. Analiz na ponyatiyata za omarsyavane i tabu. Sofia: LIK].

Казаларска, С. 2013. Музеят на комунизма. Между паметта и историята, политиката и пазара. София: УИ „Св. Климент Охридски“ [Kazalarska, S. 2013. Muzeyat na komunizma. Mezhdru pametta i istoriyata, politikata i pazara. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].

Колева, Д., Р. Гаврилова, В. Еленкова 1999. Слънцето на залез пак срещу мен: Житейски разкази. София: ЛИК [Koleva, D., R. Gavrilova, V. Elenkova 1999. Slantseto na zalez pak sreshtu men: Zhiteyski razkazi. Sofia: LIK].

Колева, Д. 2007. Върху храстите не падат мълнии. Комунизмът – житейски съдби. София: ИИБМ [Koleva, D. 2007. Varhu hrastite ne padat malnii. Komunizmat – zhiteyski sadbi. Sofia: ИВМ].

Колева, Д. 2010. Белене – място на памет? Антропологична анкета. София: Сиела [Koleva, D. 2010. Belene – myasto na pamet? Antropologichna anketa. Sofia: Siela].

Колева, Д. 2013. Homo Sacer от Белене: конструктори на смъртта в лагера на остров Персин. – В: Колева, Д. (съст.) Смъртта при социализма. Героика и постгероика. София: Център за академични изследвания, 129–148 [Koleva, D. 2013. Homo Sacer ot Belene: konstrukti na smartta v lagera na ostrov Persin. – V: Koleva, D. (sast.) Smartta pri sotsializma. Geroika i postgeroika. Sofia: Tsentar za akademichni izsledvania, 129–148].

Колева, Д., Къосев, А. 2017. Трудният разказ. Модели на автобиографично разказване за социализма между устното и писменото. София: ИИБМ, Сиела [Koleva, D., Kyosev, A. 2017. Trudniyat razkaz. Modeli na avtobiografichno razkazvane za sotsializma mezhdu ustnoto i pismenoto. Sofia: ИВМ, Siela].

Кутдусова, В. 2014. Мемориализация на прошлото и култура на паметта. – В: Диалози об изкуството. Материали III Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (Пермь, 29 октябрия 2013 г.) Част 1. Пермь: Пермская Государственная Академия Искусства и Культуры, 235–245 [Kutdusova, V. 2014. Memorializatsia proshlogo i kulytura pamyati. – V: Dialogi ob iskusstve. Materialy III Vserossiyskoj nauchno-prakticheskoy konferentsii s mezhdunarodnym uchastiem (Permy, 29 oktyabrya 2013 g.) Chast 1. Permy: Permskaya Gosudarstvennaya Akademia Iskusstva i Kulytury, 235–245].

Лулева, А. 2009. Политики на памет в постсоциалистическа България – два примера. – В: Лулева, А., Петрова, И., Иванова, Р., Янева, С. (съст.) Общества, трансформации, култури. Постсоциалистическа всекидневна култура в България и Сърбия. София: Етнографски институт с музей – БАН, 21–34 [Luleva, A. 2009. Politiki na pamet v postsotsialisticheska Bulgaria – dva primera. – V: Luleva, A., Petrova, I., Ivanova, R., Yaneva, S. (sast.) Obshtestva, transformatsii, kulturi. Postsotsialisticheska vsekidnevna kultura v Bulgaria i Sarbia. Sofia: Etnografski institut s muzey – BAN, 21–34].

Лулева, А. 2010. Памет и справедливост. Политики на паметта за принудителния труд в България. – В: Българска етнология, кн. 1–2, 6–17 [Luleva, A. (2010.) Pamet i spravedlivost. Politiki na pametta za prinuditelnia trud v Bulgaria. – V: Balgarska etnologia, kn. 1–2, 6–17].

Лулева, А., Троева, В., Петров, П. 2012. Принудителният труд в България (1941–1962). Спомени на свидетели. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ [Luleva, A., Troeva, V., Petrov, P. 2012. Prinuditelniyat trud v Bulgaria (1941–1962). Spomeni na svideteli. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“].

Михайлова, К. 1991. Карнавалът „Цветя за демокрацията“ на Цветница. – В: Български фолклор, кн. 3, 84–94 [Mihaylova, K. 1991. Karnavalat „Tsvetya za demokratsiyata“ na Tsvetnitsa. – V: Balgarski folklor, kn. 3, 84–94].

Нора, П. 2004. Места на памет. От републиката до нацията. Т. I. София: ДНЧО [Nora, P. 2004. Mesta na pamet. Ot republikata do natsiyata. T. I. Sofia: DNChO].

Нора, П. 2005. Места на памет. От архива до емблемата. Т. II. София: ДНЧО [Nora, P. 2005. Mesta na pamet. Ot arhiva do emblemata. T. II. Sofia: DNChO].

Пенчев, Вл., Воскресенски, В., Вуков, Н., Гергова, Л., Гергова, Я., Борисова, М., Матанова, Т., Михайлова, К., Кулов, Б., Янев, Й. 2018. Културно наследство в миграция. Модели на консолидация и институционализация на българските общности в чужбина. София: Парадигма [Penchev, Vl., Voskresenski, V., Vukov, N., Gergova, L., Gergova, Ya., Borisova, M., Matanova, T., Mihaylova, K., Kulov, B., Yanev, Y. 2018. Kulturno nasledstvo v migratsia. Modeli na konsolidatsia i institutsionalizatsia na balgarskite obshtnosti v chuzhbina. Sofia: Paradigma].

Проданов, В. 2012. Теория на българския преход. София: Захарий Стоянов [Prodanov, V. 2012. Teoria na balgarskia prehod. Sofia: Zahariy Stoyanov].

Проданов, В., Димов, Н., Димов, А. (съст) 2018. Антикомунизмът в постсоциалистическа България. София: Български аграрно-промишлен съюз [Prodanov, V., Dimov, N., Dimov, A. (sast) 2018. Antikomunizmat v postsotsialisticheska Bulgaria. Sofia: Balgarski agrarno-promishlen sayuz].

Проданов, В. 2018а. Същност и типология на антикомунизмите. – В: Проданов, В., Димов, А., Димов, Н. (съст.). Антикомунизмът в постсоциалистическа България. София: Български аграрно-промишлен съюз, 11–46 [Prodanov, V. 2018a. Sashtnost i tipologia na antikomunizmite. – V: Prodanov, V., Dimov, A., Dimov, N. (sast.). Antikomunizmat v postsotsialisticheska Bulgaria. Sofia: Balgarski agrarno-promishtlen sayuz, 11–46].

Халбвакс, М. 1996. Колективната памет. София: Критика и хуманизъм [Halbwachs, M. (1996.) Kolektivnata pamet. Sofia: Kritika i humanizam].

Христов Х. 2012. Секретно дело за лагерите. София: Сиела [Hristov H. 2012. Sekretno delo za lagerite. Sofia: Siela].

Хърцфелд, М. 2007. Културна интимност. Социална поезика в националната държава. София: Просвета [Herzfeld, M. 2007. Kulturna intimnost. Sotsialna poetika v natsionalnata darzhava. Sofia: Prosveta].

Чолаков, П. 2016. Произход, характеристики и идеологически профил на популистката радикална десница в България. – В: Янков, Г. (съст.) Политологията пред глобалните и националните предизвикателства в началото на XXI век: юбилейна международна научна конференция, 23–24 ноември 2015 г. София: УНСС, 289–296 [Cholakov, P. 2016. Proizhod, harakteristiki i ideologicheski profil na populistkata radikalna desnitsa v Bulgaria. – V: Yankov, G. (sast.) Politologiyata pred globalnite i natsionalnite predizvikatelstva v nachaloto na XXI vek: yubileynaya mezhduнародna nauchna konferentsia, 23–24 noemvri 2015 g. Sofia: UNSS, 289–296].

Brown, P. 1981. *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*. Chicago: The University of Chicago Press.

Arthur, P. 2011. Introduction: Identities in Transition. – In: Arthur, P (ed.). *Identities in Transition. Challenges for Transitional Justice in Divided Societies*. New York: Cambridge University Press, 1–17.

Grigorov, G. 2019. Constructing National Territory through Ritual. – In: Gergova, L., V. Voskresenski, Gergova, Y. (eds). *Transborder Commemoration Routes and Rituals*. Sofia: Paradigma Publishing House, 145–168.

Erll, A., A. Nünning 2008. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin and New York: Walter de Gruyter.

Etkind, A. 2004. Hard and Soft in Cultural Memory: Political Mourning in Russia and Germany. – In: *Grey Room*. № 16, (Summer, 2004), 36–59.

Giesen, B. 2004. *Triumph and Trauma*. London: Paradigm Publisher.

Hirschberger 2018. Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. – In: *Frontiers Psychology*, Vol. 9: 1441.

LaCapra, D. 2005. *Escribir la historia, escribir el trauma*. Buenos Aires: Nueva Visión.

Logan, W., Reeves, K. 2011. *Places of Pain and Shame. Dealing with Difficult Heritage*. New York: Routledge.

Luleva, A. 2011. Collective Memory and Justice Policy. Post-socialist Discourses on Memory Politics and Memory Culture in Bulgaria. – In: *Ethnologia Balkanica*. № 15, 125–143.

Luleva, A. 2015. Commemorating the Communist Labour Camps. Is a New Memory Culture Possible? – In: Luleva, A., Petrova, I. and S. Barlieva (eds). *Contested Heritage and Identities in Post-Socialist Bulgaria*. Sofia: Gutenberg Publishing House, 60–90.

Luleva, A., Petrova, I. and S. Barlieva (eds) 2015. *Contested Heritage and Identities in Post-Socialist Bulgaria*. Sofia: Gutenberg Publishing House.

Olick, J. 2011. Introduction. – In: Olick, J., Vinitzky-Seroussi, V., Levy, D. (eds) *The Collective Memory Reader*. Oxford: Oxford University Press, 3–63.

Paprikov, G. 1985. *Works of Bulgarian Emigrants – an Annotated Bibliography: Books, Booklets, Dissertations*. Chicago, Ill., S.K.c

Topouzova, L. 2015. *Reclaiming Memory: The History and Legacy of Concentration Camps in Communist Bulgaria*. Department of History, University of Toronto. <https://tspace.library.utoronto.ca/handle/1807/89014>, последно активен на 27.10.2019 г.

Verdery, K. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.

Voskresenski, V. 2018. Memory and Representations for Political Repressions in Bulgaria: the Cult of Catholic “New Martyrs” after 1989. – In: Vukov, N. and Kazalarska, S. (eds) *Heroic Art and Socialist Realism: Monuments, Memory and Representations of the Socialist Past after 1989*. Sofia: Cultural Arcs Foundation, 175–190.

Voukov, N. 2005. Monuments between Life and Death: Memory and Representation in the Monuments of the Socialist Past in Bulgaria. Ph.D. Dissertation, History Department, Central European University, Chapter 4.

Vukov, N. 2013. From the 'Thirst for a Change' and 'Hunger for Truth' to a 'Revolution that Hardly Happened': Public Protests and Reconstructions of the Past in Bulgaria in the 1990s. – In: McDermott, K., Stibbe, M. (eds) *The 1989 Revolutions in Central and Eastern Europe. From Communism to Pluralism*. Manchester University Press, 253–270.

Yilmaz, A. 2010. Memorialization as the Art of Memory: a Method to Analyse Memorials. – In: *Metu JFA*. Vol 1, 267–280.

Гл. ас. д-р Валентин Воскресенски

Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей при Българска академия на науките

Адрес:

e-mail: valentin.voskresenski@iefem.bas.bg